Братасюк Віктор Миколайович – кандидат юридичних наук, суддя
Тернопільського міськрайонного суду

ЛЮДИНА-ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Висвітлено проблему методологічних засад дослідження правової особистості. Запропоновано комплексний, поліметодологічний підхід до цієї проблеми.

Ключові слова: людина-особистість; правова особистість; поліметодологізм; антропологічний підхід; методи дослідження; доктринальний підхід.

Освещена проблема методологических оснований исследования правовой личности. Предложен комплексный полиметодологический подход к этой проблеме.

Ключевые слова: человек-личность; правовая личность; полиметодологизм; антропологический подход; методы исследования; доктринальный подход.

The article highlights the problem of methodological bases of research of legal personality. A complex, polimetodologic as approach to the problem is proposed.

Keywords: man-person; legal person; polimetodologizm; anthropological approach; research methods; doctrinal approach.

Відомі філософи права І. Кант, П. Юркевич, Б. Кістяківський, А. Козловський, В. Бачинін, А. Кауфман, Дж. Ролз та інші наголошували, що проблема розвитку права – це проблема людини-особистості, її завдання й обов'язку, і у права є лише одна мета – це утвердження людини-особистості, захист її честі та гідності, усебічний розвиток її потенційних здібностей, загалом її самореалізація, самовизначення, самовираження. Сучасна українська філософія права дедалі послідовніше відстоює ідею невід'ємності людини від права [1]. Наявну систему правовідносин можна порівняти з процесом розвитку, який має головного свого носія – суб'єкта права, тобто людську особистість. У зв'язку з цим, головна мета права – створення таких суспільних умов існування, коли людській особистості надано найповнішу свободу діяти відповідно до принципу справедливості, який відповідає рівню розвитку моралі цього суспільства.

Тривалий час у вітчизняному правознавстві зв'язок суб'єкта права з людиною-особистістю не визнавали, оскільки в контексті легістської доктрини людині-особистості як суб'єктові права місця не відводили. Формально людина як суб'єкт права в легізмі фігурує, проте, фактично, вона є об'єктом законницького впливу на неї державної влади засобом створення й використання правових норм (норм законів). Глибинного зв'язку права з людиною-особистістю як соціокультурним феноменом, носієм людської, громадянської, національної гідності, природних прав і свобод, творцем права, його захисником, правовою особистістю тощо легізм не визнає. "На жаль, у суспільних науках, до яких належить і кримінальне право, досі недооцінювали та значною мірою продовжують недооцінювати саму людину з її плоттю і кров'ю, з її численними особливостями, які поступово, проте постійно змінюються в часі", – пише сучасний російський науковець Д. Дриль [2]. Отже, проблема є малорозробленою, тому сучасна українська філософсько-правова галузь знання має доволі широке поле дослідження. Зрозуміло, що дослідження цієї проблеми можливе лише на природно-правових засадах. У контексті цієї доктрини саме людина визнана найбільшою цінністю серед інших цінностей, зокрема правових.

Методологія пізнання права є загальнонауковою цариною знання, що охоплює всю сукупність пізнавальних засобів (світогляд, філософські методи пізнання та вчення про них, загально- і частковонаукові методи й поняття), які розроблені суспільними науками і, передусім, юридичною, і застосовуються у процесі пізнання правової дійсності та практичному її перетворенні, вважає Д. А. Керімов [3, с. 52]. Нові реалії життя, що зумовлюють відхід в українській юриспруденції від легістсько-позитивістської методології та прагнення визнати європейські культурно-правові

цінності, змушують правову свідомість сучасного українського правника загалом і філософа права зокрема по-новому оцінити й навіть переоцінити багато традиційних методологічних постулатів [4].

С. Д. Гусарєв слушно зазначає, що "методологія правознавства, його окремих складових перебуває в нерозривному зв'язку з домінуючими в суспільстві принципами правової доктрини, яка по суті й виконує функцію вихідних начал праворозуміння, закладає основи правового пізнання дійсності" [5, с. 26]. Дослідження людини-особистості в цілісності та граничності її існування вимагає відповідних мисленнєвих засобів, певного стилю мислення – йдеться про категоріальний стиль мислення. Категорії за своєю природою рефлексовані, вони виражають внутрішню структуру будь-якого знання й зумовлюють зверненість думки на себе. У категоріях, на відміну від понять, закладений механізм саморозгортання змісту понять, що не властиве простому збагаченню змісту знання внаслідок збагачення понятійного змісту мислення. Категріальний синтез дає змогу подолати механістичність, однобічність, забсолютизовану нормативістським підходом емпіричність і вихолощену гуманістичну наповненість правових явищ, що перетворює їх у псевдоправові, а тому переважання категоріального мислення над суто понятійним, успадкованим разом із відповідним йому легістським доктринальним підходом – свідчення правильного напряму пізнання.

Ю. Є. Пермяков, визначаючи предмет філософії права, наголошує, що філософія права вивчає "...духовну ситуацію, в якій опиняється людина, яка у своїх вчинках стосується влади, держави та права" [6, с. 3]. Отже, дослідити людину як суб'єкта права в усіх її зв'язках з різними сферами, процесами, предметами, субстанціями тощо – це передумова адекватного її пізнання. Вітчизняним теоретикам права, як зазначає Л. В. Петрова, бракує філософської вимоги *сукупного мислення цілого й граничного* – усіх правових явищ з усіма наслідками, що випливають з неї, для юридичної творчості, праворозуміння та правозастосування. "Мислити граничними поняттями, продумувати всі поняття не частково, а цілком, що надає думці завершеності, – дуже складно", але такого мислення потребує предмет філософської теорії права [7, с. 9]. А цим предметом є людина як центр, ядро "правової матерії" (С. Алєксєєв), як правова особистість. У радянську епоху дослідити людину у праві як головну складову правової реальності було неможливо з огляду на тоталітарно-соціалістичний устрій та домінування в радянському людинознавстві технократичного мислення. У тому суспільстві людину як суб'єкта права, "автора" права, істоту, невід'ємну від права за такими його сутнісними ознаками, як свобода, всезагальна справедливість, формальна рівність, ніхто не наважився б. Технократичне мислення тієї епохи трактувало людину викривлено-схематично, механістично-огрублено – вона поставала у світлі цього мислення лише як матеріальна субстанція, "продуктивна сила" (К. Маркс), що творилася виробничими відносинами, як об'єкт законницького впливу державної влади. Ця людина жила поза трансцендентним, вона була прозора для державно-партійного апарату, що скеровував її до "світлого майбутнього", видаючи мінімальні порції свободи та методично цілеспрямовано перетворюючи її в "гвинтика-нулика". "Визнаючи первинність людини як суб'єкта права, слід визнати, що політичному праву єдина правова особистість не потрібна, більше того, вона для нього небезпечна; політичне право готове співіснувати з фізичною особою, юридичною, але воно не стерпить такого становища, коли в центрі правової системи виникає "суверенна", незалежна й цілісна правова особистість людини", – слушно зауважує сучасний російський правник С. І. Архипов [8, с. 249]. Політичне право цей дослідник розуміє як державне (позитивне) право.

Проблема використання в юриспруденції антропологічного підходу до права нині є досить актуальною. Саме цей підхід було знехтувано державоцентристською легістською теорією права, тож подолати цей державоцентризм у праві нині – нагальна необхідність [9]. *Філософсько-антропологічний підхід* у пізнанні правової особистості дає можливість трактувати правову особистість як фокус, у якому переломлені всі виміри людського буття: божественно-духовний, космічний, природний, психічний, соціальний, культурний тощо. Він допомагає побачити зв'язок права та людини, її природи, світу її людського буття, вивести характеристики права з характеристик людини, виявити гуманістичний вимір у праві, його антропологічний зміст, зрозуміти

його як невід'ємне від людини явище, передумову її повноцінного розвитку, самовизначення та самоздійснення, як міру розвитку її людської гідності. Науковці зазначають, що "методологічний людиноцентризм", насамперед, позначився своєрідним "вивільненням" людської особистості з доволі жорсткої попередньої залежності від ієрархізованої системи соціально-політичних зв'язків та її конституювання як автономного та відповідального правосуб'єкта [10, с. 100]. Як наслідок, людина почала усвідомлювати себе не лише суб'єктом і засобом реалізації права, а його творцем та метою. Засадою такої методології є "постулювання автономності та індивідуальності кожної людської істоти як основної конституційної цінності" [10, с. 107]. Великий гуманіст М. Бердяєв, досліджуючи людину-особистість у її співвідношенні з державою, стверджував: "священним є не суспільство, не держава, не нація,

а людина" [11, с. 24–26, 327–329]. Це і є принцип людини-особистості як найвищої цінності. Міжнародне співтовариство в середині минулого століття закріпило цю ідею в найвідоміших міжнародних правових документах. Геґель, що представляв юснатуралістичний підхід до права, вважав, що право розпочинається з особистості, одиничної волі *суб'єкта* [12, с. 96].

Для того щоб принцип антропоцентризму, закріплений у чинній Конституції України, перетворився із декларації в дійсність, необхідні глибинні духовно-інтелектуальні перетворення в суспільній свідомості, слід сформувати в наших правників і суспільстві загалом цілковито інший, порівняно з тоталітарною епохою, саме людиноцентричний світогляд, розробити нову демократичну шкалу цінностей, на вершині якої була б людина-особистість, змінити остаточно, а не частково, ідеологічно, законницьку доктрину, яка вивищує державу й закон, що є вираженням сваволі влади, над людиною та правом, сформувати повноцінне громадянське суспільство тощо.

Феноменологічний підхід до висвітлення проблеми правової особистості утверджує ідею автономного самодостатнього існування права як духовного феномена, витоки якого – в індивідуальному бутті людини. У процесі "категоріального споглядання ідеальних, абстрактно-загальних реалій" людина здатна "відчувати мимовільне відчуття глибокої задоволеності" від дотику духу до загальних істин. Ці дотики дають їй змогу будувати своє духовне та практичне життя всередині нормативно-ціннісного континууму цивілізації – культури. Вони, на думку В. Бачиніна, допомагають їй за повноцінного відчуття своєї особистісної автономії глибоко відчути причетність до універсальних, значеннєвих, ціннісних і нормативних констант світопорядку [1]. На жаль, сучасні українські правознавці, не виявляючи цікавості до духовного світу особистості, зрідка використовують цей підхід, що, безумовно, не може не відобразитися на якості юриспруденції.

Особистість самоздійснюється, самоконституюється у творчості. Вона має чинити самобутні, оригінальні, творчі акти, і тільки це робить її особистістю та становить її єдину цінність. Особистість є категорією аксіологічною, вважає М. Бердяєв, це завжди суб'єкт, а не об'єкт серед об'єктів і не предмет серед предметів. Вона закорінена у внутрішньому плані існування, тобто в світі духовному, в світі свободи [13, с. 15]. Будь-яка особистість із позицій екзистенціальної філософії – це самоцінність і самоціль, тож ставлення до неї має бути адекватним; усе, що принижує людину, принижує і Бога, образом і подобою якого вона є. "Екзистенціальний центр" світу знаходиться в особистості. Бог – це теж екзистенціальна особистість. Об'єктивація завжди ворожа особистості й антиперсоналістична. Будь-яке підкорення людини лише нормативному виміру є шляхом до заперечення її індивідуальності, знищення людини як особистості. Екзистенціально-філософський підхід передбачає здійснення аналізу суб'єктивних переживань кожної правової ситуації. Людина в контексті цього підходу мислиться, передусім, духовною істотою, і право трактується як духовний феномен, породження людського духу, екзистенціал людського буття. Воно є втіленням і вираженням вольового начала, духовно-душевного наповнення суб'єктивного світу людини.

Комунікативний підхід до права загалом і правової особистості зокрема передбачає сприймання правової реальності як специфічного поля смислів і значень, своєрідного тексту, який вимагає прочитання та розуміння багатьох і, зрештою, взаєморозуміння – знаходження істини через діалог, спілкування тощо [11]. Правова особистість – це продукт людської духовно-культурної комунікації. Особистість має завжди перебувати в діалозі з правовою реальністю. Вона має бути творцем права в будь-яких формах, носієм ідеї права, істотою, що розуміє по-своєму право й у діалозі з іншими правовими суб'єктами шукає рівну міру справедливості, добра, свободи, істини тощо, захищати, боронити її від руйнування, заперечення, розвивати право тощо.

Доцільно, досліджуючи правову особистість, використати аксіологічний підхід. Правова істота, з позицій цього підходу, мислиться як носій, стверджувач, захисник, оборонець права як форми вираження вищих духовних цінностей. Правова особистість – це виразник ідеї права як принципу правової рівності. Такою її робить культура, що втілює та виражає ціннісно-духовний вимір людського буття. Культура зберігає, транслює та породжує надбіологічні програми як результати людської творчості. Саме в культурі містяться передумови й необхідні засоби по-справжньому людського існування [14]. Право можливе лише в середовищі духовних, тобто культурних людей. Право – це втілення волі, що є духовною силою. Правові цінності специфічні, є порівняно автономними цінностями. Завдяки цінностям право отримує свій зміст, тому що "свідомість суб'єкта спрямована на цінності як на свій об'єкт, унаслідок чого не постає проблема байдужості в поведінці правового суб'єкта…" [15]. Справжнє право – це вищі цінності суспільства, витоком яких є сама природа, а закони творить грішна та недосконала людина, тому в них так багато помилок. На думку К. Кресса, "не існує й загального морального обов'язку безумовно підпорядковуватися закону тільки тому, що він – закон" [16, с. 207]. На цей тісний взаємозв'язок права та моралі вказав І. Кант, у якого моральний імператив і

правовий принцип всезагальної формальної рівності збігаються: “Чини ззовні так, щоб вільний вияв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону свободи”, – писав учений [17, с. 140].

Людина – істота автономна й духовна – такою вона має бути у праві. Свобода як смислова характеристика права – це не просто простір для переміщення. У неї зміст глибинніший, це філософська категорія, що відображає процес самовизначення людської особистості, а не лише самореалізацію. Свобода – це і внутрішня свобода, і вільний вибір, і реалізація його у процесі розгортання людської активності, творчості, феномена людини. Люди мають бути рівними в межах свободи як самовизначення та самоздійснення. І якщо люди рівні формально, то вони вільні. Там, де заперечується свобода як вільний вибір, не може бути права як утілення принципу загальнозначущої справедливості [15]. Нинішнє право має бути орієнтоване на людину ринкових відносин, інформаційного суспільства, постмодерної культури; людину творчу, непередбачливу, ризикову, розумну, здатну до самообмеження, сповнену почуттям людської, громадянської, національної гідності, людину автономну й чутливу до будь-якого порушення її прав, образ, приниження гідності, несправедливості тощо. Р. Ієрінг зазначав, що народ має вірити у своє право та довіряти йому. Особливою цінністю для суспільства цей мислитель уважав право як почуття справедливості, його однакову міру для всіх. Він пов’язував із цим почуттям, його розвиненістю й загостреністю рівень розвитку прав загалом [18].

Комплексний підхід у пізнанні правової особистості передбачає використання тих загальнонаукових і спеціально наукових методів. Системний підхід дає змогу побачити правову особистість як цілісність, взаємопов’язаність розмаїтих її складових у праві: правоздатності, дієздатності, деліктоздатності тощо. Індуктивний і дедуктивний методи дають змогу із одиничного знання про правову особистість шляхом звернення до абстрактного отримати загальне знання. І навпаки – шляхом сходження від загального до одиничного отримати одиничне знання. Усі методи в пізнанні правової особистості мають доповнювати один одного й загалом забезпечувати адекватне знання про людину в праві. Аналіз як загальнонауковий метод не можна протиставляти, наприклад, герменевтичному підходу в дослідженні права. Навіть феноменологічна герменевтика не виключає аналізу. Вони взаємопроникають. Польські філософи права Б. Брожек та Є. Стельмах слушно зазначають, що певні зв’язки, хоча, можливо, й не такі виразні, можна було б, напевно, віднайти “на перетині” герменевтики та логіки. І це не дивно, адже всі ці методи належать людському мисленню, хоча вони й нетотожні [19, с. 40].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бачинин В. А. Философия права и преступления / Бачинин В. А. – Х., 1999.

2. Дриль Д. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с ней / Д. Дриль ; [сост. и предисл. В. Овчинского]. – М. : ИНФРА-М., 2006.

3. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Керимов Д. А. – М. : Аванто, 2001. – 560 с.

4. Философия уголовного права. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004.

5. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність / Гусарєв С. Д. – К., 2005.

6. Пермяков Ю. Лекции по философии права / Пермяков Ю. – Самара, 1995.

7. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / Л. В. Петрова. – Х., 1998.

8. Архипов С. И. Субъект права. Теоретическое исследование / Архипов С. И. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 466 с.

9. Патей-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права / Патей-Братасюк М. Г. – К., 2010.

10. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія] / Тімуш І. С. – К. : Атіка, 2009.

11. Бердяев Н. О назначении человека / Бердяев Н. – М., 1993.

12. Гегель В. Філософія права / Гегель В. – 2000.

13. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии / Н. А. Бердяев // Царство Духа и царство Кесаря. – М., 1995.

14. Бытие человека в культуре. – К. : Наукова думка, 1992.

15. Нерсесянц В. С. Юриспруденция / Нерсесянц В. С. – М., 1998.

16. Kress K. Legal Indeterminacy and Legitimacy / Kress K. // Legal Hermeneutics: History, Theory, and Practice / Edited by Leyh G. – Berkeley : University of California Press, 1991.

17. Кант И. Основы метафизики нравственности. Т. 4, ч. 2. / Кант И. – М., 1963.

18. Иеринг Р. Борьба за право / Иеринг Р. – М., 1904.
19. Brozek B. Methody prawnichy / Brozek B., J. Stelmach. – Krakow, 2004.